

HANS J. LIETZMANN

Politikai tervezés és társadalmi kockázata

MANNHEIM KÁROLY ÉS CARL SCHMITT

Mannheim Károly teljes joggal mutat rá már *Ideológia és utópia* című könyvében is arra, hogy Carl Schmitt *A politika fogalma* című írása és a benne kifejtett politikaértelmezés diametrálisan ellentétes az övével. Sőt, Carl Schmittet egyenesen saját politikaértelmezésének ellenfogalmaként említi (1929: 101. l.áb.), mint aki az állami döntések re-politizálását propagálja.

Schmitt szemében a korszak uralkodó dilemmája a „politikum” elvesztése, azaz az állami intézmények lényegi döntési szabadságának elvesztése egy pluralizálódó, differenciálódását a politikai folyamatban realizáló társadalommal szemben, valamint az állami szuverenitás felbomlása. Az ebben foglalt kihívást szerinte a „semlegesítés”, a „depolitizálás” fogalmi és az állami autoritás széteséséről folyó diskurzus írják körül.

Az általa megfogalmazott cél a „politikum” visszanyerése és az átmenetileg megbénított és a társadalmi heterogenitás által dezorientált állami döntési fórumoknak régi erejükben való feltámasztása.

A „gyengeségből totális állam” (Schmitt 1933c: 187), amely a pluralisztikus társadalmi erők pusztá játékszerévé vált – az az állam, amelyet a társadalmi erők megszálltak és túsul ejtettek, újra „erőségből totális állammá” kell váljék, amelynek a maga szuverenitását különösen a gazdaság és társadalom tervezésében kell megvalósítania, mely képes érvényesülni a társadalmilag heterogén érdekekkel szemben (Schmitt 1932: 84; vö. L.-A. Benthin 1972; H. J. Lietzmann 1994: 41/42. l.áb.).

A „politikum” Schmittnél az elhatározottságban, a vezetés akarásában és a döntés világosságában és véglegességében mutatkozik meg;

ezt fejezi ki expresszív módon a barát és ellenség megkülönböztetésének „intenzitása” (1933a: 7; Vollrath 1989).

A „politikum” megőrzésének és visszanyerésének Carl Schmittnél megfogalmazott követelésével szemben Mannheim a megoldandó problémát éppen a politikai elem túlsúlyában, az irányítási döntések növekvő politizálásában látja. A politika – ami nála egyjelentésű az irracionalitással, emocionalitással és „tudattalan motivációval” (Mannheim 1929: 166) – ellentétben áll (Alfred Schäffle 1897 alapján) a „folyó államélettel”. A „politika” éppen ezt a (Max Weber értelmében vett) sztereotipizált és racionalizált uralmat akadályozza meg. A politika mindaz, ami még bekerítetlen, megzabolázatlan, ami meggátolja a rendezett tervezést és ami még „domesztikálásra” szorul. A politika csak más kifejezés az „irracionális játéktérre”, amelynek a másik oldalon a „racionalizált terület” felel meg; a politika a megszelídítetlen és heterogén erő, és ellentéte az igazgatás. Ez utóbbi Mannheim igazi eszménye, mely arra hivatott, hogy folytatólagosan a politika helyébe lépjen.

Mannheimnél tehát a politika fogalma a jelenkori társadalom alapvető hiányosságát testesíti meg, amit ő az érzelmi háztartás feletti kellő uralom hiányában vél felfedezni, valamint az objektíve megadható racionalitási standardok elégtelen tervezésében, miáltal a társadalmi kontingencia és összemérhetetlenség (Unwägbarkeit) megfékezése elmarad a haladás potenciáljához képest. Az, hogy a politika a lehetségestől elmaradás mértékben oldódik fel az „igazgatásban”, jelképezi a társadalmasodás állapotát és egyben definiálja a közvetlenül előttiünk álló feladatokat.

De 1929-ben Mannheim bizonyos abban, hogy a növekvő racionalizálással be tudja fogni az irányítatlan motivációkat, és ugyanebben az évben optimistán konstatálja „a tendenciát... az irracionális felszámolására a szociálisban”, és a tényt, hogy „a racionalizálhatónak és a racionálisan uralhatónak a területe... mindinkább növekszik, és az irracionális játéktér ennek megfelelően mindinkább beszűkül” (Mannheim 1929: 166).

Mannheim utópikus eszménye a politika nélküli világ, amelyben minden igazgatás. Egy „teljesen racionalizált világ... ahol irracionális és döntés már egyáltalán nem létezhetnek”, vagy legalábbis a „szociális determináció” megszűnik létezni. Ez olyan világ konzervatív rend-utópiája (E. Bloch), amely nélkülözi a tervezhetetlen és ezért engedetlen pluralista motivációkat, a közélet kérdéseinek heterogenitását. A demokratikus politika áttekinthetlensége utat enged a racionális tervezés eltökéltségének és a bürokrácia „hivatali praxisának” (Mannheim 1929: 98).

A terminológia minden különbsége ellenére, legkésőbb ebben a harcban, amelyet a demokratikus társadalmak heterogenitása és a demokratikus politika kontingenciája ellen folytat, világossá válik, hogy mily közel áll egymáshoz Mannheim és Schmitt társadalompo-

litikai analízise, s mennyire hasonlít egymásra nemcsak a válságszcenáriójuk, de megoldási stratégiájuk is.

Mindkettőjük számára ugyanis a társadalomból, illetve a benne társult emberektől származik a veszély arra, amit mind Mannheim, mind Schmitt a legfontosabbnak tartanak a világon. Pontosabban, amit Mannheim „racionalizációnak”, vagy a „korábban nem uralt tényezők reflexívvé válásának” nevez, és aminek olvasata Schmittnél a biztosított állami döntési kompetenciák visszanyerése, bosszantóan ütközik egy politikailag emancipálódó társadalom domesztikálatlan részvételi óhajával. A „demokratizálás” és a „pluralizálás” azok a fogalmak, amelyek mögött veszély rejlik a központi irányítási potenciálra nézve. Az igazgatás, az elitek és az állami szuverén az ő szemükben vitathatatlan kompetenciája ki van téve annak a veszélynek, hogy megbukjon a társadalmi közvetítés kockázatán. A politikai döntési és akaratképzési folyamatok kontingenciája, véletlensége és a társadalom egyetértési készségének viszonylagos megbízhatatlansága irritálják a minden mértéken felül magabízó, autokratikus tervezőket.

A politikai tervezés társadalmi kockázata az ember tervezetlenségében, sőt talán tervezhetetlenségében rejlik. Mindkettőjük központi célja e kockázat tanulmányozása, annak megszüntetése érdekében (vö. Popper 1974: 63).

Ezért amikor Mannheim az erkölcsök és szokások „alaktalan hatalmáról” beszél (1958: 384), arról, hogy útját állhatják a társadalmi uralom racionalizálásának, akkor hasonló képet alkot, mint Carl Schmitt, aki a parttalanná váló pluralizmus megfoghatatlan változatairól szól, amelyek kivonják magukat egy monolitikus döntés érdeke alól.

Így lesz Carl Schmittnél az állam, amely nem képes elzárkózni az önszerveződő társadalom differenciálódása és integrációs követelése elől, „gyengeségből” totális állam (1993c 187). Az állam elveszíti előjogait minden szinten, és ezzel feláldozza döntésének mind monopóliumát, mind pedig biztonságát és megbízhatóságát. És Mannheimnél is válságszerűen feloldódnak az „uralhatónak, a kiszámíthatónak, az objektíválhatónak” az elemei; s ezzel elvész a tervezett haladás alapja: a funkcionális és szubsztanciális racionalitás.

A destruktív irritációk betörési pontja a társadalmak 20. század elején kezdődő demokratizálása, ez okozza az „irracionális játéktér” korlátlan befolyását a „hivatali praxisra”. Hiszen Schmitt és Mannheim szemében a korábbi döntési elitek stabilitása, kiérlelt morálkódexük és készségük arra, hogy döntéseikért a felelősséget egészen a végzetes konzekvenciáig menően viseljék, volt az, ami a társadalom és az állam folyamatos és politikailag funkcionális irányítását garantálta (vö. H. J. Lietzmann 1993b).

Mannheim, más kortársaihoz hasonlóan, éppenséggel helyeslően konstatálja kora társadalmának előrehaladó iparosítását és differenciálódását. Felismeri, hogy ezzel együtt új kihívások is érik a társadalom politikai intézményeit és szervezeti formáit. Az állítólag magasabb

szintű racionalitással azonban mintegy a fonákjaként szembeállítja az e folyamatba belesodródott néprétegek fokozott emocionalizálódását és kaotikussá válását.

„Ily módon az ipari társadalom a legnagyobb önellentmondásokhoz vezet mind a társadalom, mind az egyén életében. Mint ipari nagytársadalom létrehozta a racionálisan kiszámítható cselekvési struktúrák (Gefüge) maximumát, ami egész sor ösztönmegtagadással és elfojtással jár; ezzel szemben mint a nagy tömegek társadalmi megteremti mindazokat az irracionális mozgásokat és ösztönkitöréseket, amelyek jellemzőek a nagy, amorf tömörülésekre. Ipari társadalomként oly mértékben finomítja a társadalom óraművét, hogy a legkisebb zavar a legnagyobb következményekkel járhat; tömegtársadalomként viszont számtalan irracionális ösztönt és sugallatot hív életre, a kielégítetlen lelki energiák olyan gyűjteményét, amely félt, hogy bármely pillanatban szétveri az egész kifinomult szerkezetet” (Mannheim 1958: 72).

A strukturális racionalitás és társadalmi irracionális szétartásából Mannheim a társadalom fenyegető egzisztenciális válságára következtet. A társadalom látens veszélyeztetettsége véleménye szerint a társadalmi feladatok nehézsége és a polgárok hiányzó „erkölcsi kompetenciája” közötti „aránytalanságban” rejlik. Ezt a nézetet Carl Schmitt messzemenően osztja.

A tervezés „(túl)politizálásáért” (Mannheim), illetve az állami döntési hatalom „depolitizálásáért” (Schmitt) tehát nem annyira az iparosítás folyamatára hárítják a felelősséget – amelyet mindketten elkerülhetetlennek tartanak, és inkább az erőltetett racionalizálás motorjának tekintenek (Mannheim ennnyiben világosan a Weber fivérek nyomdokain halad (vö. Lietzmann 1993a) –, hanem a vele összefüggő demokratizálásra.

Mannheim – eltérően az *Ideológia és utópia* (1929) még inkább optimista passzusaitól – a *Democratization of Culture* (1933) című dolgozatában már a társadalmon belüli distanciák fokozódó megszűnéséről (Entdistanzierung) beszél, olyan társadalom kialakulásának tendenciájáról, amelynek az „eltömegesedése” semlegesíti saját fejlődési lehetőségeit. A döntésben résztvevők heterogenitása és egy döntéshozó testülethez nem illő dramatikus és emocionális konfúzió és heterogenitás iránytű nélkülivé teszi azt mint politikai szervezet. Mindezt Mannheim abból a kimondatlan perspektívából állítja, hogy minden politikai-társadalmi jellegű döntéshozó testületnek homogénnek és egységesnek kell lennie. Enélkül politikai vezetés nem képzelhető el.

„A legrosszabb ebben a fejleményben az, hogy az az embertípus, akit „talicska-lelkével” az aránytalan szellemi-lelki fejlődés szimbólumaként ábrázoltunk, megtanulta a sajtó, a rádió és az összes többi technikák használatát, amelyeket a demokratikus társadalom a tömeglélek irányítására rendelkezésre bocsát. Ennek az az eredménye, hogy ő most embereket formálhat a saját képére, és ezen a módon saját

típusát milliószorosára növeli. Ezzel azonban új tényező lépett fel az emberformálás folyamatában” (1958: 86).

Ebben az értelemben tesznek szert jelentőségre Mannheimnek a „negatív demokráciára” vonatkozó fejtegetései is (1958: 99); a pluralizálódás és eltömegesedés folyamatát nem kíséri a morális és etikai döntések alapjainak egyidejű homogenizálása. Más szóval a „negatív demokrácia” a legalacsonyabb szintű nivellációt eredményezi. A demokratizálódás, minthogy rendszerint ebben a formában következik be, létrehozza saját antitézisét: egyengeti az irracionalitás útját a hatalom kapcsolási központjaiba, anélkül, hogy kifejezetten szorgalmazhatná racionalizálásukat (Mannheim 1958: 75). Így a demokratizálódás folyamata, amely nem formálja és tervezi tartósan az értékelés alapjait és a döntések kritériumait, „fegyvereit saját ellenségeinek kezébe adja” (uo.), és kiszolgáltatja magát azok irracionalizmusának. A szabályozatlan demokratizálódás ezért könnyelműen kockára teszi a döntési centrumoknak a racionalitáshoz szükséges homogenitását.

A politikai vezető hatalom elvesztésével és a demokratizálással együtt járó félelem a hatalmpolitikai döntésekben való formátlan demokratikus részvételtől minden további meggondolást befolyásol. Mannheim és Schmitt azáltal próbálnak megszabadulni a formális demokratizálástól és a jövő kérdéseit illető döntésekben való, szélesebb körű részvételtől, hogy pótlólagos konstitutív előfeltételekhez kötik a demokratizálást; így akarván tervszerűen biztosítani a politikai döntések számukra megfelelőnek tetsző homogenitását.

Az éppen csak kezdődő demokrácia korlátozására feltételeket fogalmaznak meg. Megpróbálják saját mércéjüket ráerőszakolni a társadalmi folyamatra, hogy határok közé szoríthassák.

Ez persze reménytelen menekülési kísérlet a demokratikus folyamatok kontingenciájának kihívása elől. Nem akarják tudomásul venni, hogy a politikai döntések általuk feltételezett egyértelműsége és funkcionális racionalitása csupán illúzió.

A fő előfeltétel, amit a demokráciának szabnak, a társadalmi homogenitás elérése. A demokrácia és homogenitás elméletileg nélkülözhetetlen összekapcsolását, egymáshoz kötését közösen végzik el; a homogenitás a demokrácia előfeltételévé válik:

„Vagy demokráciát akarunk – ez esetben meg kell próbálnunk mindenkit a belátásnak ugyanarra a fokára hozni; máskülönben vissza kell vonni a demokratizálást, amint ezt a diktatórikus orientációjú pártoknak szükségképpen meg is kell próbálniuk” (Mannheim 1958: 53).

Mármost Mannheim ezt a felfogást még aggályoktól gyötörve képviseli, mivel kételyei vannak, hogy „az egyes akaratok ilyen centralizációja és uralása” vajon nem kerül-e alapvető ellentmondásba a modern társadalmak dinamikus elvével és nem vezet-e közvetett úton megcsontosodáshoz, illetve refeudalizációhoz.

A politikai frontok fokozódó megkeményedésével mindenesetre, későbbi írásaiból bizonyíthatóan, tudatosan elfogadja ezt a konzekvenciát. Az a *szociológiai* felismerés, hogy működő társadalmak rendsze-

rint egy alapkonszenzuson nyugszanak, amelynek a hatalmi elit döntéseiben csupán a végrehajtója, ahhoz a *normatív* stratégiához vezet el, hogy az ilyen alapkonszenzust minden demokratikus társadalmi rendszer sikerének zálogaként jelöli meg és általános létfeltételévé emeli.

Mínthogy a tömegtársadalmakban nem képződik spontán módon közösségi szellem, ki kell fejleszteni és alkalmazni kell a „tudatos irányítás” módszereit (Mannheim 1970: 28); mert csakis „a politikának és koncentrált felhasználásának céltudatos koordinációja a stratégiailag döntő pontokon” eredményezheti az értékmagatartások (Werthaltung) szükséges harmóniáját és egybehangzását (Mannheim 1951: 47).

Mannheim tehát elképzelését a demokráciáról, amelynek „leglényesebb működési előfeltétele az érzület közössége (Gesinnungsgemeinschaft)” (1951: 98), szociológiai felismerésekre kívánja alapozni, ezzel szemben Schmitt közvetlenül normatívan és demokrácia-elméletében immanens módon veti fel a problémát:

„A demokrácia az identitás elvének (nevezetesen a konkrétan létező nép politikai egységként való önazonosságának) megfelelő államforma” (Schmitt 1928: 223).

A „demokratikus egyenlőség” nála nem valami „matematikai, számszerű, statisztikai dolog” (Schmitt 1928: 223), hanem minőségi homogenitást jelent. Nem a társadalmi pluralizmus a demokrácia létezési feltétele, hanem az emocionális és célra irányuló harmónia: „a homogén szubsztancia identitása” (Schmitt 1928: 237).

Schmitt ily módon kiküszöbölte azt az elképzelést, hogy az államhatalom pluralista hordozói között parttalan vita folyik cselekvésük alapjairól. A demokrácia a „szubsztanciális” egységesség értelmében önmaga előfeltételévé válik. Schmittnek az a jogi „leleménye”, hogy az írott alkotmányhoz és az „alkotmányos törvényhez” szubsztanciális előfokként hozzáfűz egy „az alkotmányról való átfogó döntést” (Schmitt 1928: 20 skk.), mint a tudatos egység tartós előzetes tudatát és szimbólumát, a homogenitást eszményének stratégiai konzekvenciája. Ez az átfogó döntés nincs véglegesen rögzítve, és bizonyos értelemben dinamizálható is, ameddig csupán a politikai egység létrehozásának „mint a különös összalakzat tudatos meghatározásának” tudatából fakad. Schmitt magától értetődőnek tartja, hogy ezt az alkotmányt, mint a homogenitás jelképét, nem változtathatja meg a törvényhozó. A társadalmi pluralizmus grémiumainak az ilyen alkotmányt mint tevékenységük alapját kell elfogadniuk és respektálniuk. A politikai homogenitásnak ezzel a vitán kívül helyezett területével szemben a parlament nem szuverén.

Mannheimnél hasonló, ha nem is oly határozott és következetesen megfogalmazott megfontolásokat találunk e kérdés kapcsán. Az „intézményi és morális tévfejlődésekkel” szemben ő is a szociális koordináció formájával kíván szembeszállni (Mannheim 1970: 32). Ennek ismérvei éppoly kevésbé képzelhetők el a többségi demokrácia vagy

a parlamenti normák alapján, mint Schmittnél. Amikor kifejti a megtervezett „személyiségfejlődés” és a „közösségi érzés fejlesztésének” struktúráiról szóló elképzeléseit, sőt „az ösztönök szabályozásának és a még szükséges lemondások tudatos irányításának új társadalmi gazdaságtanát”, akkor ez nem annyira a „talicska-lelkek” jogállami normákba terelésének képzetét kelti fel, akiknek kedvéért a tervezéshez folyamodik, hanem sokkal inkább domesztikálásukat idézi fel egy előzetes tervezői racionalitás által.

Carl Schmitt feltűnő hűvösséggel írja le a fundamentalista típusú „radikális demokraták” dilemmáját, akik „önértéket” látnak magában a demokráciában. Nekik ugyanis, ha úgy látják, hogy tervcéljukat, a demokráciát a többségi döntés fenyegeti, vagy „demokratáknak kell maradniok a többség ellenében”, vagy autoriterré kell válniok. A demokrácia fundamentális szemlélete automatikusan oda vezet, hogy fellép „a nép nevelésének ama régi problémája”, mivel „a demokraták igen gyakran kisebbségben vannak”.

„E nevelélmélet konzekvenciája a diktatúra, a demokrácia felfüggesztése az igazi, még ezután megteremtendő demokrácia nevében” (Schmitt 1923: 37).

Mivel Schmitt – miként Mannheim is – a demokráciát az előfeltételezett homogenitás modelljeként fogja fel, elméletileg plauzibilisen és cinikus realizmussal feltételezheti, hogy a demokráciát az ilyen eljárás nem kérdőjelezi meg mindaddig, amíg ragaszkodik egy felismerhető összakarát konstrukciójához, amely átmenetileg a demokratákkal együtt most kisebbségbe került. Az egész felvetés mindenképp azért tűnik számára fontosnak, „mert megmutatja, hogy a diktatúra nem a demokrácia ellentéte. Egy ilyen, diktátor által uralt átmeneti időszak alatt is uralkodó maradhat a demokratikus identitás... Persze akkor különösen feltűnő módon mutatkozik meg, az hogy... voltaképpen ki rendelkezik azon eszközök felett, amelyek a nép akaratát formálják... Főként, hogy a politikai hatalom képes először létrehozni magát a nép akaratát, amelyből származnia kell” (Schmitt 1923: 37–38).

Mint tudjuk, ez Schmitt kitüntetett modellje, amellyel az etatista kiutat keresi a Weimari Köztársaság reális konfliktusaiból. Ez a fajta diktatúra megőrzi az állami szuverenitást, miközben garantálja az átfogó, érték meghatározó döntést a „közbiztonság és közrend” jegyében (Schmitt 1928: 112; az alkotmánynak a rend képletére való korlátozásához vö. Maus 1976: 120 skk.). De legalábbis, a standardizált morál alapján, megenged egyfajta nevelési diktatúrát, ez pedig a végrehajtás során közvetlenül elvezet – amint Mannheim fogalmaz – „az általánosan elismert értékek egységes alapjához...”, amely szükséges ahhoz, hogy egybetartsa a szociális rendszert” (Mannheim 1951: 41).

Mannheim tiltakozik a látszat ellen, hogy egy diktatúra szószólója lenne. Ugyanakkor a korabeli diktatúrákban alig lát egyebet „riadt és éretlen kísérleteknél”, amelyek a korszak elkerülhetetlen problémáira reagálnak. Velük szemben harmadik utat keres, amely egyaránt elkerülné a „laissez faire” és a fasizmus hibáit. Mindenesetre arról, hogy javaslatai minőségi különbséget jelentenének a diktatúrákhoz képest, végső soron nem tud meggyőzni. Ezt hozzá közel álló kortársai, így például Theodor Geiger is megerősítik (Geiger 1963: 265 skk.).

A „kényszer titkos szeretete”, amit Leopold von Wiese tulajdonított Mannheimnek (Wiese 1948/49: 99) még a brit emigrációban felvázolt politikailag tervezett nevelési foratókönyvekben is világosan érzékelhető. Schmitthez hasonlóan ő is kész arra, hogy ne csupán racionális érveket, de egyre inkább heroikus mítoszokat, mitológémákat és „tartásokat” is kötelező érvénnyel beleoltson a társadalomba. A heterogén és természetesen irracionálisan és emocionálisan hangolt világra való tekintettel Mannheim hajlik arra, hogy az irracionalitás konstitúciójába is manipulatív módon beleavatkozzon.

„Újraintegrációt” javasol „propaganda” útján – olyan „modern tervdemokráciát”, melyben a „közösség reorganizációja” során a „gyökértelessé vált embereket is újra beillesztik” (Mannheim 1958: 418). Ahogy a beillesztésnek érzelmi megszólítás révén kell teljesülnie, ugyanúgy mindent meg kell tenni azért is, hogy egyszersmind elérjük „az állam legtöbb polgárának depolitizálását”. Fennáll ugyanis az az aggály, hogy emocionalitásuk túlterjed az integráción, és „bázisdemokratikus” modorban a tervezés folyamatát károsítja.

„Bármennyire létfontosságú is a demokrácia számára, hogy az egyes ember és a nép részt vegyen a közügyek irányításában, ugyanolyan fontos az is, hogy közreműködésük a kormány számára csupán útmutatásul szolgáljon, melyet a maga kiforrottságában a kormánynak ne kelljen közvetlenül a gyakorlatba átültetnie. Sok múlik azon, hogy új szociotechnikáknak sikerül-e a közösség ilyen eredeti impulzusait szublimálnia és a társadalmi rendbe illeszteni. A csőcselékszerű érzelmi felgerjedések pusztító hatása a kormányzati munkára a diktatorikusan kormányzott társadalmak számára is probléma” (Mannheim 1959: 418 skk.).

Ez a közvetett demokrácia melletti kiállás világosan szemben áll azzal a szándékkal, hogy az emberek „jellemét” lehetőség szerint közvetlenül és „tervszerűen befolyásolják” és „szisztematikusan szokásokat és eszményeket véssenek beléjük” (Mannheim 1958: 436). Az „altruizmus és odaadás szellemét”, melyet Mannheim ismételtelen mint szükségyszerű, heroikus motívumot szólaltat meg (pl. 1951: 48), az szüli, hogy mindez a szabadság korlátozásával jár, amit elvárnak, sőt megkövetelnek az emberektől az összes társadalmi probléma átfogó tervezés útján történő megoldásának ígérete fejében.

Carl Schmittnek a diktatúra melletti harcias kiállását elkerülve, Mannheim inkább arról beszél, hogy a diktatúra és a demokrácia egymás ellenében ható elveit „egyetlen kiegyensúlyozott rendszerbe”

foglalja, amelynek neve „tekintélyelvű demokrácia, tervezéssel” (Mannheim 1958: 131). Olyan középút ez, amely lehetővé teszi, hogy technikai-tervezői módon kötelező érvénnyel rögzítsenek bizonyos morális mércéket, amelyekre nézve lehetőleg széles körű egyetértésre kell törekedni; minthogy azonban e mércék „létfonosságú értékek” szerepét töltik be az „eszmék háborújában”, ez az egyetértés éppoly kevésbé tetszőleges, mint amennyire szabadon választható.

Olyan szociotechnika kifejlesztéséről van ugyan szó, amelynek révén az alapvető értékelések egyetértés alapján ültethetők el az emberekben; de ha ez az út sikertelenné bizonyulna, nem maradna más hátra, mint a „diktatórikus tervezés” alternatívája.

Mannheim láthatóan nem tér ki e végső konzekvencia levonása elől sem, a nyílt diktatúrán innen mégis azon fáradozik, hogy megfelelő érték-mércéket közvetítő technikákat fejlesszen ki. Erre tett kísérleteinek egyike a „harcos demokrácia” megfogalmazása (Mannheim 1951: 13 skk.), ami a „szabadságért való tervezést”, valamint „az értékelések demokratikus irányítására szolgáló módszer kifejlesztését” jelenti (Mannheim 1951: 42, 43).

Alapját az az eszme alkotja, hogy rögzíteni kell egy sor „alapvető erényt, amilyen a tisztesség, megbízhatóság, kölcsönös segítségnyújtás és szociális igazságosság”, ezeket azután „neveléssel és az egész társadalmi apparátus segítségével” minden lehetséges eszközzel el kell sajátíttatni. Az eszközök megválasztásában és a szociotechnikák alkalmazása során határozottan félre kell tenni minden aggályt, a tervezői cél ez esetben szentesíti az eszközöket. Mindenesetre véget kell vetni a „laissez faire” „célokra vak be-nem-avatkozásának”, melynek „közömbössége az élet valódi sorskérdései iránt” és „céljainak pluralizmusa” (Mannheim 1951: 17) nem felel meg a tömegtársadalom követelményeinek.

„Az új, harcoss demokrácia ezért új viszonyulást fejleszt ki az értékfogalmakhoz. Különbözik az elmúlt korszak relativista laissez faire társadalmától, amennyiben lesz bátorsága ahhoz, hogy egységre törjön bizonyos alapvető értékek tekintetében, melyeket mindenki elsajátíthat, aki részese a nyugati civilizáció hagyományának” (Mannheim 1951: 18).

Az újra rögzített értékeknek való alávetés önkéntessége egyértelműen korlátozott; mert végül is nem kevesebbről van szó, mint arról, hogy e lényegiségeket „fogalmilag világosan fejtjük ki és általánosan kötelezőként (! – H. J. L.) tüntessük fel” (Mannheim 1951: 18). A tömegtársadalomban rögzítendő érték-mércék kötelező érvényűségéről tett kijelentéseket figyelembe véve meglepő lenne bármilyen más feltételezés.

A diktatúrától való különbség ezért – Mannheim saját megítélésében is – a mércéknek a morális értékelésre redukálódik, amelyekért a küzdelem folyik. A módszerek mindkettő esetében kicserélhetőek, nem érintik e különbséget. A „harcos demokrácia” demokratikus volta nem egyéb, mint a mindenkori oktrojált értékek morális integritása.

Nincs szó arról, hogy ezek vitathatók, általános voltukban teljességgel eltérően interpretálhatók lennének. Pedig ésszerűen alig kételkedhetünk abban, hogy a „tisztesség”, „testvériség”, „igazságosság” vagy kölcsönös segítőkészség összeférnének egy fasiszta, nemzetiszocialista vagy sztálinista propagandával is, és ténylegesen meg is fértek velük. Ez az álláspont egyébként teljességgel ismert volt a propaganda kortárs szakirodalmában, a különböző stratégiákról folytatott vitáiban.

*

A depolitizált és egészen a morális alapokig megtervezett, vagyis az emberi cselekvés potenciáljának esetlegességeitől megtisztított demokrácia mannheimi álmának dilemmája két irányban is megmutatkozik. Egyrészt annyiban, hogy Mannheim már az *Ideológia és utópia* című könyve óta be akarja vezetni a „politika tudományát”, amelynek rendeltetése, hogy a társadalmi elitiek számára útmutatásul szolgáljon a politikának a tervezéssel való egyesítésére és egyidejűleg igazgatásá váló feloldására. A „politika tudománya” uralmi tudás, amely a társadalmi tér depolitizálására szolgál, szabad utat teremtve a tervezésnek és a vele összefüggő „tervedemokráciának”. Ugyanakkor a társadalom lelkiállapotába való ilyen manipulatív beavatkozást Mannheim nem képes az uralmi praxis oldaláról olyan cinikusan végiggondolni, miként Carl Schmitt. Az elmélet e fogyatékosága és a gondolat naivitása az, ami az utókor rokonszenvét biztosítja a számára.

Másrészt, a „tervedemokrácia”, „harcos demokrácia”, illetve „autoriter demokrácia, tervezéssel” képzetei olyannyira az elitista és tekintélyelvű elméletek nyomdokában járnak, hogy egyenesen megdöbbenően hat az, amikor visszautasítják besorolásukat a német és európai kutatási hagyománynak ebbe a vonulatába (amint Woldring teszi, 1986: 311; hasonló kímélettel jár el Kettler–Meja–Stehr 1989: 146 skk., 163 skk.). Az elgondolás kivitelezésére vonatkozó elképzelések tekintetében Mannheim semmivel sem marad el a kommisszári vagy alkotmányos diktatúra explicit elméleteitől (lásd Geiger 1963; Maus 1948/49; Lenk 1972).

Mannheim – s ezt ne hallgassuk el – a maga korában nem állt egyedül az ilyen elképzeléseivel. És nem is csupán olyan autoriter keményvonalasok álltak az oldalán, mint Carl Schmitt. Mert a tudatosan konzervatív elméletek mellett – ilyen Wilhelm Röpkeének egészen a „harcos demokrácia” szellemében fogant konstrukciója, amely a „népakarat lényegi egységének” (1942: 140) és a növekvő „politizálódásnak” az elkerülésére egy harmadik utat és a „tisztesség terrorját” hirdeti, hogy érvényre juttassa a szükséges alaperényeket – korábban liberálisnak vagy szociáldemokratának tartott teoretikusok is a politikai események nyomása alatt a társadalmasodás tekintélyelvű modelljeihez menekülnek.

Alexander Rüstow (1929) és Alfred Weber (1925) mellett Ernst Fraenkel is a „dialektikus demokrácia” neopluralista társadalommo-

delljében a közös értékek egy nem-vitatott szektorát irányozza elő. Ennek határain belül a közérényeknek olyan alapállományát jelöli ki normaként, amelyet, túl a törvényen, kötelezővé érvényűvé kell tenni (Fraenkel 1932a: 82 skk; Göhler 1986: 16). Ő is, aki a német (gyakorlati és elméleti) kormányzástan nesztorának számít, „Carl Schmitt elméletének termékeny magvára” hivatkozik (1932b: 94), amely az alkotmány alapvető és a demokratikus-pluralisztikus folyamat alól kivont alapdöntése mellett szól. Ehhez kapcsolódik a saját modelljével, mely „bizonyos fundamentális elveket a politikai élet nem-vitatott szektorába utal”. Ezt a modellt egyébként a Köztársaság első éveiben a „szabadságért való tervezéssel”, tehát a mannheimi elmélet hasonló alap gondolatával kapcsolta össze (Planning for freedom, 1958: 279 skk., idézi Göhler 1986).

Ebben a Mannheimtől Fraenkelig húzódó vonatkoztatási keretben az a jellemző, hogy figyelmen kívül hagyják azt a pregnáns alternatívát, amelyet Karl Loewenstein (1935, 1937a, 1937b) egyesült államokbeli emigránsként fejtett ki a „militáns demokrácia” lehetőségeit taglalva. Egy fundamentális állami morál, a vitából kivont *pozitív eszményi* erények normatív rögzítése helyett ő a mindennapi gyakorlat és a jogállam útját ajánlja: a *reális* viselkedés törvényesen rögzített *negatív* szankcióját. Ami az első pillantásra csak marginális eltérésnek tetszik, közelebbről nézve mélyreható és szisztematikus különbség. A társadalom tagjai számára ez mindenekelőtt az egész tekintetében jelent különbséget. Mert már nem a propagandaközpontot terhelik a készséges manipuláció és a morális alapelvek elültetésének feladatával, és a titkosrendőrséget sem küldik a polgárok erényessége feletti csőszködésre; ehelyett inkább az egyszerű parlamenti többséggel meghozott és ugyanilyen többséggel ismét meg is változtatható (!) törvényes rendről van szó, mely az államügyességet, a bíróságokat és a rendőrségi nyomozó hatóságokat mozgósítja már kellően előkészített tevékenységre.

Ha elkerülhetetlennek látszik is a jogi jellegű politikai szankciókról való lemondás (ami végeredményben még nem dőlt el, Kirchheimer 1981), a lemondás a törvényhozóról és ezáltal a társadalmi akaratképzés kontrollja alól kivont, fölötte pozitív „nevelési célokról” és alapértékekről, egy dolgot mindenestre előfeltételez: a bizodalmat a lakosság és a parlament józan értelmében, de legalábbis a politikus-misszionáriusi pátoasz elutasítását. Ennek alapját az a megfontolás képezné, hogy a politikai ítélőképességbe vetett ilyen bizalom nélkül nem alakítható ki maguknak az embereknek a politikai ítélőképessége sem, enélkül pedig nem érhető el, még kevésbé tervezhető a politikai stabilitás.

A „tekintélyelvű demokrácia, tervezéssel” programja tehát olyan tervezői úton rögzített morális mércéket jelent, amelyek érvényesülésén autoriter módon örködnek, és amelyeket szükség esetén manipulatív úton juttatnak érvényre. A demokrácia, beleértve belső morális tartalmát, ily módon a tervező saját értékeit megvalósító stratégiai

játékká lesz. Nem szervezett polgárainak akaratából és cselekvéséből jön létre; még akkor sem, ha netalán a tervező az ő fel nem ismert, objektív érdekükben állónak tekinti is. Az emberek nem cselekvőként mozognak a formáló társadalmiság átfogó politikai összefüggésében, hanem a nevelés tárgyaiként és depolitizált alkotóelemekként funkcionális szerepet töltenek be a fejük fölött megvalósuló tervezésben.

IRODALOM

- Benthin, Lutz-Arwed 1972. *Johannes Popitz und Carl Schmitt. Zur wirtschaftlichen theorie des totalen Staates in Deutschland.* München
- Fraenkel, Ernst 1932a Um die Verfassung. In: *Zur Soziologie der Klassenjustiz und Aufsätze zur Verfassungskrise 1931–32.* Darmstadt 1968.
- 1932b Verfassungsreform und Sozialdemokratie. In: *Zur Soziologie der Klassenjustiz und Aufsätze zur Verfassungskrise 1931–32.* Darmstadt. 1968.
- Geiger, Theodor 1963. *Demokratie ohne Dogma.* München
- Göhler, Gerhard 1986. Vom Sozialismus zum Pluralismus. Politiktheorie und Emigrationserfahrung bei Ernst Fraenkel. In: *PVS 27*
- Kettler, David–Meja Volker–Nico Stehr 1989. *Politisches Wissen. Studien zu Karl Mannheim.* Frankfurt
- Kirchheimer, Otto 1981. *Politische Justiz. Verwendung juristischer Verfahrensmöglichkeiten zu politischen Zwecken.* Frankfurt/M (Erstveröffentlichung 1961)
- Lenk, Kurt 1972. *Marx in der Wissenssoziologie. Studien zur Rezeption der Marx'schen Ideologiekritik.* Neuwied/Berlin
- Lietzmann, Hans J. 1993a Alfred Webers politische Soziologie. Der „Innenbau“ des Staates und die Bedeutung der sozialen Bewegungen. *Forschungsjournal Neue soziale Bewegungen*, 3.
- 1993b Karl Mannheim und Carl Schmitt. Zwei Mitglieder aus Norbert Elias „satisfaktionsfähiger Gesellschaft“. In: K. S. Rehberg (Hg.) *Das Werk von Norbert Elias. Studien zur Wirkungsgeschichte in den Menschenwissenschaften.* Frankfurt
- 1994. Staatswissenschaftliche Abendröte. Zur Renaissance der Staatsorientierung in Deutschland. In: J. Gebhardt–R. Schmalz-Bruns (Hg.) *Verfassung und Demokratie.* Baden-Baden
- Loader, Colin 1985. *The Intellectual Development of Karl Mannheim. Culture, Politics and Planning.* Cambridge
- Loewenstein, Karl 1935. Legislative Control of Political Extremism (I–II). *Columbia Law Review*, 38.
- 1937a Militant Democracy and Fundamental Rights (I–II). *Amerikan Political Science Review*, 31.
- 1937b Der Staatsschutz in den westlichen Demokratien (I und II). Von K.L.A. (d.i.: Karl Loewenstein). *Neue Züricher Zeitung*, 13/14. April
- Mannheim, Karl 1929. *Ideologie und Utopie.* Frankfurt/M. (7. Aufl. 1985.)
- 1933. Democratization of Culture. In: *Essays on the Sociology of Culture.* London 1956.
- 1951. *Diagnose unserer Zeit. Gedanken eines Soziologen.* Zürich
- 1958. *Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus.* Darmstadt (Erstausgabe 1935/40).
- 1970. Freiheit und geplante demokratie. Köln/Opladen
- Maus, Heinz 1948/49. Eine neue Sozialphilosophie? In: *KZfSS*, 1.

- Maus, Ingeborg 1976. *Bürgerliche Rechtstheorie und Faschismus. Zur sozialen Funktion und aktuellen Wirkung der Theorie Carl Schmitts*. München
- Popper, Karl R. 1974. *Das Elend des Historismus*. 4. Aufl. Tübingen
- Röpke, Wilhelm 1942. *Die Gesellschaftskrisis der Gegenwart*. Erlenbach/Zürich
- Rüstow, Alexander 1929. Diktatur innerhalb der Grenzen der Demokratie. Vortrag an der Deutschen Hochschule für Politik. Berlin. *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*, 7 (1959)
- Schäffle, Alfred 1897. Über den wissenschaftlichen Begriff der Politik. *Zschr.f.d.ges.StrW*, 53.
- Schmitt, Carl 1923. *Die geistesgeschichtliche Lage des heutigen Parlamentarismus*. Berlin
- 1928. *Verfassungslehre*. Berlin
- 1932. Gesunde Wirtschaft im Starken Staat. In: *Mitteilungen des Vereins zur Wahrung der gemeinsamen Interessen im Rheinland und Westfalen* (Langnahmverein). Düsseldorf
- 1933a *Der Begriff des Politischen*. Berlin
- 1933b *Staat, Bewegung, Volk – Die Dreigliederung der politischen Einheit*. Hamburg
- 1933c Die Weiterentwicklung des totalen Staates. In: *Ders., Positionen und Begriffe im Kampf um Weimar – Genf – Versailles 1923–1930*. Berlin
- Vollrath, Ernst 1989. Wie ist Carl Schmitt an seinen Begriff des Politischen gekommen? *Zeitschrift für Politik*
- Weber, Alfred 1925. *Die Krise des modernen Staatsgedankens in Europa*. Stuttgart
- Wiese, Leopold von 1948/49. Karl Mannheim 1893–1947. *KZfSS* 1.
- Woldring, Henk E. S. 1986. *Karl Mannheim. The Development of his Thought*. Assen/Maastricht
- Ziffus, Sigrid 1988. Karl Mannheim und der Moot-Kreis. Ein wenig beachteter Aspekt seines Wirkens im englischen Exil. In: I. Srubar (Hg.) *Exil, Wissenschaft, Identität. Die Emigration deutscher Sozialwissenschaftler 1933–1945*. Frankfurt

